

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТРУМЕНТАЛЬНИХ АСПЕКТІВ ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА

Татенко В.О. Соціально-психологічне дослідження інструментальних аспектів проблеми національного будівництва

Процес націєтворення розглядається як різновид індивідуально-групової діяльності, першими структурними елементами якої є функції цілепокладання та обрання засобів досягнення мети. Стаття презентує результати чергового етапу соціально-психологічного дослідження проблеми націєтворення, а саме її інструментального аспекту, з позицій суб'єктно-вчинкового підходу. Обґрунтовується думка щодо розрізнення об'єктного та суб'єктного форматів участі громадян у процесі націєтворення. При цьому саме з останнім пов'язується можливість свідомого підпорядкування вибору засобів націєтворення його ціннісно-цільовому проекту. Звертається увага на небезпеку, спричинену невідповідністю засобів цілям націєтворення, зорієнтованістю його суб'єктів на аморальну, а подекуди навіть злочинну диспозицію типу: "Мета виправдовує засоби" тощо. Підкреслюється неоднозначність уявлень спеціалістів щодо еліти як засобу націєтворення в руках спільноти, зокрема, коли мова йде про сучасну самопроголошену українську еліту, а не духовних лідерів які користуються справжнім авторитетом і довірою з боку громадян. Викликає асоціацію із суб'єктним підходом заява конструктивістів про те, що нація є продуктом, результатом застосування такого знаряддя, як творча уява. Однак дещо бентежить положення про те, що поза цією уявою нація реально не існує. Обґрунтовується думка про

те, що базовим соціально-психологічним механізмом, який слід покласти в основу процесу вибору засобів досягнення мети і узгодження цього вибору між членами спільноти як групового суб'єкта націєтворення, є механізм вимоги. Сутнісним критерієм оцінки інструментальної соціально-психологічної готовності громадян до участі в процесі націєтворення визначено їх здатність до вчинків самовідданої творчості і самопожертви заради благополуччя свого народу.

Ключові слова: процес національного будівництва, індивідуальний та груповий суб'єкти націєтворення, суб'єктно-вчинковий підхід, соціально-психологічний механізм вимоги, засоби націєтворення.

Татенко В.А. Социально-психологическое исследование инструментальных аспектов проблемы национального строительства

Процесс нациообразования рассматривается как разновидность индивидуально-групповой деятельности, первыми структурными элементами которой являются функции целеполагания и выбора средств достижения цели. Статья представляет результаты очередного этапа социально-психологического исследования проблемы национального строительства, а именно ее инструментального аспекта, с позиций субъектно-поступкового подхода. Обосновывается точка зрения о различении объектного и субъектного форматов участия граждан в процессе национального строительства. При этом именно с последним из форматов связывается возможность сознательного подчинения выбора средств национального строительства его ценностно-целевому проекту. Обращается внимание на опасность, вызванную несоответствием средств целям национального строительства, ориентированность его субъектов на аморальную, а иногда даже преступную диспозицию типа: "Цель оправдывает средства". Подчеркивается

неоднозначность представлений специалистов об элите как средстве национального строительства в руках сообщества, в частности, когда речь идет о современной самопровозглашенной украинской элите, а не духовных лидерах, пользующихся настоящим авторитетом и доверием со стороны граждан. Вызывает ассоциации с субъектным подходом заявление конструктивистов о том, что нация является результатом применения такого средства, как творческое воображение. Однако несколько смущает положение о том, что за пределами этого воображения нация реально просто не существует. Обосновывается мысль о том, что базовым социально-психологическим механизмом, который следует положить в основу процесса выбора средств достижения цели и согласования этого выбора между членами сообщества как группового субъекта национального строительства, является механизм требования. Сущностным критерием оценки инструментальной социально-психологической готовности граждан к участию в процессе национального строительства определена их способность к поступкам самоотверженного творчества и самопожертвования ради благополучия своего народа.

Ключевые слова: процесс национального строительства, индивидуальный и групповой субъекты национального строительства, субъектно-поступковый подход, социально-психологический механизм требования, средства национального строительства.

Tatenko V.O. Socio-psychological study of instrumental aspects of nation-building

The process of nation building is defined as a kind of individual and group activity, whose first structural elements are functions of goal-setting and choice of goal reaching means.

The article presents the findings of another stage of the socio-psychological research on the issue of nation-building, namely its instrumental aspect, in the framework of the subject-

deed approach. The author provides rationale for differentiation between the objective and the subjective formats of citizens' participation in the process of people transforming into a nation. It is the subjective format which enables conscious subordination of the choice of nation=building means to its value and goal project. The author makes emphasis on the danger caused by incompliance of the nation building means and goals to orientation of its subjects at immoral and sometimes even criminal disposition "the ends justify the means" and the like. Experts' ideas of elite as a community means of nation- building are ambiguous, especially with respect to the self-proclaimed government elite but not the spiritual leaders who enjoy real authority and trust of the citizens. Treating nation as a product of imagination or representation is associated with the subject approach in psychology. However, it is not clear to what extend the imagined phenomenon meets the criterion of objectivity. The mechanism of demand is suggested to be a basic socio-psychological mechanism of the process of choosing goal reaching means and coordination of the choice among the community members, who are viewed as a group subject of nation-building. Citizens' ability to dedicative creativity and self-sacrifice for the sake of their people's well-being is considered to be an essential criterion of evaluating citizens' readiness to participate in the nation-building process.

Key words: nation-building process, individual and group nation-building subjects, subject-deed approach, socio-psychological mechanism of demand, nation-building means.

Якщо процес націєтворення розглядати як певним чином структуровану діяльність індивідуальних і групових суб'єктів, то логічно визнати, що після обговорення проблеми мотивації і цілепокладання [1], мова повинна йти про можливість здійснення задуманого, а саме про засоби, а також способи, шляхи, практики, ресурси, компетенції, якими володіють ці суб'єкти. Тобто, мало знати, що ти

хочеш і чому, треба ще знати як досягнути бажаного, а якщо йдеться про групове дійство, то ще й узгодити ці знання та відповідні вміння з іншими його учасниками. Слід також визначитися з тим, який соціально-психологічний механізм має бути покладений в основу процесу віднайдення та узгодження поміж учасниками засобів діяльності, що найбільше відповідають її меті.

Багато хто з дослідників прямо чи не прямо торкається питання про засоби, способи, шляхи, умови, ресурси, практики нації творення, але наукову розробку, цілковито присвячену цьому питанню, нам зустріти досі не вдалося. Не стало об'єктом спеціального соціально-психологічного дослідження співвідношення цілей і засобів націєтворення, питання соціально-психологічної компетентності індивідуальних та групових суб'єктів, залучених у згаданий процес. У цьому ми вбачаємо основну **проблему**, а спробу її розв'язання покладаємо **метою** нашого дослідження.

Аналіз результатів досліджень, присвячених розв'язанню означеної проблеми. Почнемо з думки Г. В. Касьянова про те, що етнічні та національні спільноти є найкращими і найзручнішими одиницями, в рамках яких еліти здобувають масову підтримку в постійній боротьбі за владу, багатство та престиж. Змагаючись одна з одною за контроль над територією чи етнічною групою, еліти намагаються зміцнити або ж підірвати солідарність соціальної групи. Отже, нації — це продукт свідомих дій еліт, наслідок цілеспрямованої трансформації культурно-етнічних спільнот у політичні [2]. Ця думка привертає увагу тому, що саме еліта, наскільки нам відомо, традиційно розглядається як інструмент в руках народу, який включає в себе цю еліту і використовує її як засіб самоперетворення в націю. А виходить навпаки: еліта використовує свій народ як засіб націєтворення, розраховуючи отримати від цього певну для себе вигоду. Тобто йдеться про якусь погану, егоїстичну еліту, а не про

ту, яка готова на самопожертву заради блага свого народу. Можливо в даному разі маємо справу з реалістичним підходом, згідно з яким, хороших еліт, зокрема і насамперед владарюючих, не існує в світі взагалі. Крім того, фактично перекреслює тезу про засоби, інструменти, практики, технології націєтворення, а отже і тезу про суб'єктів цього процесу підхід, згідно з яким виникнення націй і націоналізму – не фатальна закономірність (як стверджують націоналістичні мислителі), а, значною мірою, випадковість, наслідок збігу цілої низки суб'єктивних та об'єктивних чинників, причому суб'єктивні чинники можуть переважати [Там само]. Але ж відомі випадки, коли саме невдоволення народних мас діями чужої чи власної правлячої еліти породжує революційну ситуацію, живить національно визвольний рух, стимулює процес націєтворення, що не вписується в поняття випадковості.

З огляду на сказане, варто завжди уточнювати, як розуміється поняття "еліта". Так, представники політичного підходу (Г. Моска та ін.) вважають елітою групу людей, які володіють реальною владою чи можуть суттєво впливати на процеси управління. При цьому не ставиться питання про їхні інтелектуальні і моральні якості. Представники ціннісного чи меритократичного підходу керуються розумінням поняття еліти як кращих з кращих – талановитих, компетентних, моральних, високодуховних, соціально орієнтованих, гідних бути обраними до органів влади (В. Парето та ін.).

Отже, на нашу думку, інструментальна складова процесу націєтворення може бути представлена, по-перше, уявленням про справжню еліту, як засіб самоперетворень в руках народу (цілісного групового суб'єкта), а також уявленням про націю як результат більш-менш свідомої і цілеспрямованої політизації етно-культурної спільноти (народу), що в кінцевому рахунку трансформується у процес побудову національної держави як етно-

політичного інституту, покликаного служити інтересам цієї нації.

Оскільки, як зазначалося, процес націєтворення може переслідувати різні цілі: первинне формування нації, національне відродження, подальшу розбудову нації, чи її перебудову, відповідним чином повинно вирішуватися питання щодо його інструментальної складової. Так, при перших спробах націєтворення має сенс використати як своєрідний засіб результати аналізу чужого досвіду – позитивного і негативного, а якщо йдеться про відродження нації, то звернути увагу на попередні спроби, з'ясувати причини успіхів та невдач, їх залежність від правильності вибору засобів досягнення поставленої мети. Як зазначає Е. Нідерхаузер, для «пробудження» підкорених «підступними» сусідами колись славних націй які «сплять», їх представникам необхідно було розв'язати такі завдання: а) пізнати самих себе, силу та можливості, переваги й вади нації; б) якщо нечисленна група тих, хто взявся за працю «пробудження нації» це вже пізнали, вони повинні поширити національне самопізнання на всю націю; в) мобілізувати вже свідомих членів нації на участь у визвольному русі [3].

Різні соціально-психологічні засоби і способи застосовуються в залежності від того, чи є цей процес захисною реакцією спільноти на ті або інші загрози, чи він викликаний прагненням народу до досконалості і розвитку, бажанням утвердитися та реалізуватися в своїй етнокультурній унікальності (М. Вебер), відбутися як нація і національна держава.

На вибір інструментарію впливає і те, чи є в країні сили, налаштовні протистояти процесу націєтворення, або використати його в своїх егоїстичних цілях. Тому є підстави розрізняти – більш мирний, ненасильницький, дорадчий, компромісний шлях націєтворення через реформи, референдуми, вибори, демонстрації, мітинги, марші, агітацію і пропаганду тощо і альтернативний йому

варіант прояву насилля у формі страйків, різного роду блокувань, а в крайніх випадках – у формі терактів, збройних повстань, що можуть перерости в революції – організовані радикальні, докорінні зміни способу суспільного. Так, поштовхом до об'єднання японців під владою імператора, до національної консолідації і одночасно – до зростання їх економічної активності було усвідомлення необхідності “організуватися й протистояти західному тискові”. Визначну роль у цьому зіграла політична контр-еліта, революціонери ери Мейджі, які безжалісно знищили джерело стагнації – владу феодалного класу самураїв і почали енергійно і компетентно правити країною [4, с. 4]. І ще: висловлюється думка, що “громадянський” націоналізм, який супроводжував виникнення політичних націй в країнах Заходу, був поміркованим і не суперечив цінностям лібералізму, на відміну від “етнічного” націоналізму, що пізніше виник у Східній Європі. На відміну від політичних націй у західних країнах, етнічні нації, за Гелнером, будувались елітами з широким використанням міфів про спільне походження та “низької”, “вегетуючої” селянської культури. І саме в цьому, на його погляд, були приховані причини реакційності даного виду націоналізму та притаманної йому тенденції до перетворення в екстремістські форми на зразок фашизму [Там само].

Своєрідну позицію стосовно питання про засоби та способи націєтворення займає конструктивізм, який трактує націю як штучне утворення, зокрема, як продукт уяви (Б. Андерсон). Мовляв, у великій соціальній групі її члени, як правило, не знають один одного і тому більш чи менш свідомо формують у своїй уяві образ спільноти, що складається з подібних їм людей у фізичному, фізіологічному, психічному, культурно-історичному та інших планах. Уявленими, слід розуміти, є також образи Ми і Вони [5]. Тобто основним інструментом, засобом націєтворення в даному випадку мислиться функція уяви.

І хоча Б.Андерсон наполягає на тому, що в його книжці йдеться не про уяву як щось дистанційоване від реальності, а скоріше про уявлення, йому напевно непросто вдається спростовувати закиди у психологізмі і суб'єктивному ідеалізмі.

Показовою для конструктивізму можна вважати також наступну думку англійського історика Г'ю Сетона-Вотсона: "Все, що я можу стверджувати, це те, що нація існує, коли значне число людей у суспільстві вважає, що вони складають націю, або коли ці люди поведуть себе таким чином, як би вони її складали" [6, с. 5].

Визнаючи право таких підходів на існування навряд чи можна вважати їх єдино можливими чи істиною в останній інстанції. Адже в акті націєтворення бере участь не тільки суб'єктивний чинник, факт існування якого виявляється в залежності цього акту від потреб, свідомості, волі конкретних індивідів та їх груп, але і чинник об'єктивний, що виявляє себе в закономірностях природного і соціального життя, які людина вимушена визнати і далеко не завжди може змінити за своїм бажанням, без шкоди для себе й інших. "Етніцистський, примордіалістський, перенніалістський , або – "природний" підхід, – зазначає А. Колодій, – пов'язує виникнення націй з вродженою здатністю людей відчувати психологічний комфорт, перебуваючи в групі подібних, з їх прагненням консолідуватись у такі групи, утворювати окремі політичні одиниці, відділяючись від інших, більших і культурно неоднорідних політичних одиниць. Пояснюючи відмінність націй від інших спільнот, прихильники цієї інтерпретації націй наголошують на ролі етнічної серцевини (стрижня, ядра, осердя), території та культури в утворенні націй, підкреслюють закоріненість націй у минулому. Політичний чинник представники цього напрямку також вважають важливим, але підпорядкованим меті збереження й примноження культурних цінностей, якими володіє певний народ" [7, с. 34].

Аналіз соціально-психологічних особливостей згаданого вище "природного" підходу породжує думку про недоречність і некоректність самої постановки питання про засоби, способи, шляхи, технології націєтворення. Річ у тім, що "природність" традиційно асоціюється з об'єктивністю – незалежністю тих чи інших процесів від людини і водночас об'єктністю, залежністю процесів від встановлених раз і на завжди законів, а також від впливу зовнішніх, випадкових, стихійних, з нашої людської точки зору, сил. Так, некоректними з точки зору науки і дещо дивними з точки зору здорового людського глузду видаються висловлювання типу "На весні дерево вирішило вкритися зеленим листям", оскільки дерево не визнається нами суб'єктом власного життя, хіба що в разі розширення обсягу поняття "суб'єкт". Але, якщо мова йде про людські форми існування суцього, то їх "природність" включає в себе суб'єктність як онтичну ознаку (С.Л. Рубінштейн), за якою людське сутнісно відрізняється від не людського. А це значить, що в даному контексті ми вправі говорити про мотиви, цілі і засоби їх досягнення.

Якщо тепер повернутися до наведеної вище цитати А.Колодій, то у певному розумінні цілком реально визнати соціально-психологічними засобами процесу націєтворення "вроджену здатність людей відчувати психологічний комфорт, перебуваючи в групі подібних", "здатність консолідуватись" у такі великі групи, як нації, "відділяючись від інших", подібних великих груп. Варто згадати про соціально-психологічні механізми наслідування, навіювання, психічного зараження, дія яких спрямована на інтеграцію індивідів і які не існують поза сферою людської активності, хоча можуть не усвідомлюватися їх користувачами. Можна також доповнити цей перелік такими соціально-психологічними феноменами, як конформізм і внутрішньогрупова навіюваність, здатність до ідентифікації з великими соціальними групами, до формування та розвитку почуттів

Ми і Вони, як родова та історична пам'ять, як любов до рідного краю, закоханість у рідну мову, у культуру свого народу тощо.

Якщо процес націєтворення розглядати з позицій синергетики як складну систему, здатну до самоорганізації та саморозвитку, то також видається некоректним говорити про засоби і способи, якими ця система користується, допоки не буде з'ясована причетність до її функціонування людини чи людської спільноти. Крім того, оскільки участь окремих громадян та їх груп у процесі націєтворення може бути більш чи менш усвідомлюваною, компетентною, підготовленою, відповідними повинні бути підходи до соціально-психологічного дослідження його інструментальної складової.

Щоб створити націю, потрібно, як сказав би М. Вебер, пробудити у членів спільноти почуття належності до унікальної, неповторної і часом «вищої», престижної групи [8, с. 122]. Певною мірою саме через це почуття громадяни США, які мають різне етнічне і навіть расове коріння, називають себе американцями, французи – французами, а італійці – італійцями. Водночас від росіян і осіб інших національностей, які мають українські паспорти, далеко не завжди на питання відомого тесту "Хто Я?" можна сьогодні отримати відповідь: "Я - українець". Скоріше відповіддю буде "Я громадянин України". Тобто напевно ще не існує достатньої міри престижності, унікальності й універсальності українського, щоб українські громадяни не українського походження забажали називати себе українцями.

Певним чином сприяти оновленню наукових уявлень щодо традиційних шляхів, способів і засобів націєтворення можуть такі, запропоновані А. Колодій, принципи публічного врядування, як: деліберация (обдумування в процесі обговорення), горизонтальна публічна координація, культурний плюралізм, децентралізація й субсидіарність (управління знизу вгору), національна інтеграція на базі

соціетальної культури, пріоритетність культурної та освітньої політики [9, с.321-325].

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо спробувати з позицій соціальної психології конкретизувати уявлення про засоби націєтворення у широкому розумінні, то мова може йти про феномени зближення, об'єднання, консолідації, групування, ідентифікації, формування спільності Ми, а також відокремлення, формування образу Вони, усвідомлення своєї унікальності, а в якомусь розумінні – про націоналізацію як процес більш менш цілеспрямованого і усвідомлюваного перетворення етносу, народу, спільноти, країни, держави в націю.

Серед засобів націєтворення слід вирізнити ті, що їх безпосередньо застосовують індивідуальні і групові суб'єкти, залучені в цей процес, а також ті, що використовуються для підготовки (зокрема, соціально-психологічної та політико-психологічної) згаданих суб'єктів до участі в цій справі.

Так, процес підготовки громадян до участі у процесі націєтворення може включати в себе систему традиційних навчально-виховних практик і психодидактичних прийомів у поєднанні з компетентнісним підходом (В.І. Луговий, О.Я. Савченко та ін.), а також з огляду на сутнісний критерій оцінки готовності громадян до спільної націєтворчої діяльності.

Реалізація проекту націєтворення передбачає в якості засобів розробку та прийняття органами державної влади відповідних законодавчих актів, організацію референдумів, громадських слухань, мітингів, демонстрацій, ток-шоу в ЗМК, виготовлення та поширення агітаційно-пропагандистських матеріалів, проведення зустрічей з громадськістю тощо. При цьому, якщо процес формування та актуалізації мотивів націєтворення спирається на принцип бажаності, то змістове наповнення згаданих вище засобів націєтворення здійснюється у

відповідності з принципом необхідності, який в ідеалі не передбачає застосування насилля, а лише аргументоване доведення того, що для досягнення цієї мети *необхідний* саме цей засіб, саме такий спосіб чи напрям руху.

Так, якщо йдеться про першу спробу націєтворення, то вибір засобів залежить, зокрема, від того чи є ця активність проявом свободи "від" чи свободи "для", є спричиненою із зовні (" Мене змушують") чи такою, що здійснюється на добровільній основі ("Мені необхідно"). Якщо це активність вимушена, то її суб'єкти, як правило навіть не усвідомлюючи це, намагатимуться зекономити сили, обрати простіші засоби, коротші шляхи, аби скоріше зробити те, що робити не хочеться. Яскравим історичним прикладом прояву активності у форматі свободи "від" є лудизм. Нагадаємо, що луддитами називали учасників стихійних протестів першої чверті XIX століття проти запровадження машин в ході промислової революції в Англії. Інша річ, коли виконавець проекту націєтворення є його автором чи співавтором і щиро зацікавлений в отриманні позитивного результату. Тут можна очікувати не просто прояву ретельності, відповідальності у виборі засобів, потрібних для досягнення поставленої мети, але їх удосконалення і навіть створення нових, досі не існуючих засобів націєтворчої діяльності.

Нарешті, так само, як у випадку з формуванням і актуалізацією у групового суб'єкта мотивації націєтворення, а також здійснення ним відповідного цілепокладання, існує необхідність визначення соціально-психологічного механізму, на основі якого має відбуватися вибір шляхів, способів і засобів процесу націєтворення та їх узгодження між його суб'єктами.

Так, якщо процес цілепокладання вибудовується на основі психології "хотіння", то процес вибору шляхів, способів і засобів націєтворення свою психологічну основу знаходить у психології "необхідності". Тобто, щоб утворити націю, груповий суб'єкт *повинен, зобов'язаний*

вчинити так-то і так-то, зробити те-то і те-то, незалежно від того, хочеться це йому чи не хочеться. З огляду на сказане вище, мова має йти про застосування в даному випадку як базового соціально-психологічного механізму *вимоги*. А вимагається, по-перше, дотримання максимально можливої відповідності обраних шляхів, способів і засобів діяльності націєтворення її меті, по-друге – узгодження їх вибору і процедури запровадження між тими, хто входить до складу групового суб'єкта націєтворення, а по-третє, як зазначалося – визнання хибною думку про те, що мета може виправдовувати засоби. Так, між "поміrkованими" і "радикальними" націоналістами може існувати компроміс щодо такої цінності, як нація, однакове прагнення її найшвидшої побудови і водночас принципова незгода з приводу тих засобів, способів і шляхів, за допомогою яких можна здійснювати чи активізувати процес націєтворення. Якщо перші можуть пропонувати проведення широкомасштабної агітаційно-пропагандистської роботи, більш ефективного використання ЗМК, оновлення змісту основних положень програми партії, активний контакт з народом тощо, то другі, зокрема, так звані ультраправі, можуть виявляти готовність до насильницьких дій, до здійснення терористичних акцій, руйнування об'єктів культури (вандалізм) і при цьому не мати жодних сумнівів з приводу того, що їхні цілі дають їм право діяти всупереч моральним нормам і законам людського співбуття.

Якщо соціально-психологічний механізм переконування логічно віднести до категорії пропозитивних механізмів, за допомогою яких один суб'єкт, спираючись на аргументи, пропонує іншому прийняти ту чи іншу інформацію, то вимогу слід вважати механізмом прескриптивним, таким, що передбачає обґрунтування необхідності такого прийняття. При цьому не слід ототожнювати поняття "вимагати" і "змушувати", оскільки останнє не передбачає як обов'язкове апелювання до здорового глузду, аргументування чи умовляння. Крім

того, соціально-психологічний механізм вимоги передбачає таку взаємодію двох і більше суб'єктів, в якій її ініціатор має піклуватися про те, щоб його реципієнти виявляли критичність і зацікавленість, намагалися з'ясувати сутність того, що вимагається, тобто зрозуміти, чому для досягнення цієї мети вимагається застосувати саме ці, а не якісь інші засоби.

Якщо звернутися до словників, то виявиться, що поняття "вимога" включає в себе чимало різних значень. В якомусь розумінні воно асоціюється з проханням, коли, наприклад, йдеться про «зупинку за вимогою». Це означає, що я можу висловити у формі прохання до водія відому і мені і йому вимогу, згідно якої він зобов'язаний зупинити маршрутне таксі там, де мені потрібно, рахуючись, звичайно, також і насамперед з вимогами більш високого рівня, зокрема, правилами дорожнього руху.

В іншому випадку слово "вимога" може набувати значення претензії, як своєрідної реакції суб'єкта А, на те, що суб'єкт Б не дотримується якихось норм, правил, законів, не розуміє, що прохання він повинен сприймати як вимогу, нехтує нагадуваннями про його обов'язки, зловживає терпінням тощо.

Поняття «вимоги» вживається у розумінні «виклики». Так, словосполучення «вимоги часу» означає майже те саме, що й «виклики часу». Хіба що, перше з них несе в собі дещо більший зобов'язувальний відтінок.

Слово «вимога» використовується навіть в розумінні певного документу, який щось дозволяє чи забороняє.

Цікаво порівняти значення однокореневих слів, з якими пов'язане слово «вимога» в українській мові і слово «требование» – в російській. Так, якщо в останній слово «требование» перегукується зі словом «потребность», то в українській мові «вимога», з одного боку, асоціюється з дієсловом «могти», а в значенні «вимагати» – з певного роду примусом, що знаходить для себе мотивацію, підставу і виправдання в об'єктивній необхідності чи встановлених

домовленостях, визнаних і затверджених законах, постановах, указах, нормах, правилах, розпорядженнях, рішеннях тощо. До речі, в англійській мові слово «вимога» перекладається як “demand”. Водночас, «настійлива вимога» (строгое требование) перекладається як «strong requirement», тобто – “настійлива потреба”, або ж “настійлива необхідність”.

Дієслово “вимагати” має синонімами такі дієслова, як “домагатися” і “наполягати”. Домагатися означає прагнути чогось і цілеспрямовано реалізувати це своє прагнення, долаючи перешкоди, пов’язані з тим, що хтось, або щось заважає мені діяти у відповідності з існуючими вимогами як я їх собі розумію. У російській мові слову “домагатися” відповідають слова “притязать” и “добиваться”.

Наполягати – значить відстоювати свою думку в суперечці чи дискусії з іншими, апелюючи до того, що вимагається. Тому, наполегливою вважається людина, яка активно діє у напрямку досягнення своєї мети, апелюючи до певної вимоги, тобто об’єктивної необхідності здійснити задумане.

Ці психолінгвістичні конкретизації та уточнення дозволяють чіткіше зрозуміти об’єктивно-примусовий характер вимоги, що протистоїть уявленням про сваволлю, коли хтось намагається одноосібно узурпувати роль джерела і носія вимог, уподібнюючись тому лідеру, який встановлює свої закони, не рахуючись з думкою інших, підміняючи таким чином об’єктивну необхідність – суб’єктивною. Коли ж стає очевидним, що у такий спосіб встановлені вимоги не відповідають життєвим інтересам людей, виникають підстави для того, щоб означити цей феномен як прояв насильства, узурпацію влади тощо.

Інше значення має поняття “вимоглива” (чи “не вимоглива”) людина. Вимогливою є та, яка послідовно вимагає від інших дотримання певних законів, норм, правил, які є визнаними і прийнятими більшістю, затвердженими офіційними органами тощо. Якщо ж

людина надто чи неадекватно вимоглива, про неї говорять як про прискіпливу.

У випадку зниження вимог, нехтування існуючими вимогами, вживають слово “потурання”. Потурати іншим чи собі означає – керуватися суб’єктивними, індивідуальними мотивами, діяти за власним сценарієм не переймаючись тим, що ці дії не узгоджені з існуючими вимогами, тобто можуть зачіпати інтереси більшості інших людей.

Досить близьким до слова “вимогливий” є слово “вибагливий”. Вибаглива людина є також вимогливою, але до цього може додаватися певний синонімічний відтінок, виражений словами забагливий, перебірливий, вередливий, бридливий, гидливий тощо.

Коли намагаються підкреслити таку рису людини, як вимогливість до себе, до своєї справи, говорять про педантичність, скрупульозність, стараність тощо.

Які бувають вимоги і що з ними можна робити?

Так, вимоги можуть бути жорсткими і пом’якшеними, настійливими, серйозними, великими і не дуже. З ними можна погоджуватись чи не погоджуватись, їх можна виконувати чи не виконувати. Нарешті, їх можна ставити, висувати, пред’являти, і тоді мова йтиме про відповідний соціально-психологічний механізм впливу людини на людину.

Розглядаючи цей механізм впливу відразу спробуємо розвести два значення поняття вимагання – нейтральне і негативне. У нейтральному розумінні вимагання означає пред’явлення вимог з боку одного суб’єкта іншому. Негативне значення цього слова відповідає російському слову “вымогательство”, що, визначається юристами, як різновид протиправного діяння. Такого роду вплив характеризується тим, що один суб’єкт звертається до іншого з якоюсь необґрунтованою вимогою, може супроводжуватись погрозами, передбачати отримання вигоди для себе чи третіх осіб, нанесення шкоди іншому

суб'єкту. Щоб запобігти випадкам помилкового, неадекватного, подвійного розуміння зазначеного терміну, доцільно, на наш погляд, за злочинним варіантом залишити назву “вимагання”, а сам по собі нейтральний від конкретного змісту процес пред'явлення вимог називати “вимоганням” як однокорінним зі словом “вимога”.

Висунути, пред'явити, поставити вимоги означає своєрідну форму впливу, психологічним наслідком якої є усвідомлення об'єктом цього впливу об'єктивної необхідності діяти певним чином, якщо він хоче досягти якусь свою чи спільну з іншими мету. Визнання такої необхідності перетворює вимогу у внутрішній обов'язок. Коли ж про цей свій обов'язок людина сповіщає іншим, останній переходить у зобов'язання.

Що конкретно повинен робити я суб'єкт, який висуває, ставить, пред'являє вимоги? Так, можна виголосити перелік вимог чи запропонувати їх об'єкту впливу у письмовій формі. Але перехід вимог у зобов'язання може відбутися тільки в тому разі, якщо останній їх зрозуміє визнає необхідними для себе.

Якщо у випадку застосування механізму переконування суб'єкт впливу пропонував його об'єкту аргументи на користь істинності і значущості (бажаності) для нього того, що пропонується, то у випадку вимагання, пред'явлення вимог, суб'єкт повинен довести об'єкту впливу їх обов'язковість, об'єктивну необхідність як для всіх, так і особисто для нього.

Як говорить мудрість, той, хто *хоче* стати справжньою людиною, *повинен* (зобов'язаний, вимушений) збудувати будинок, посадити дерево і народити дитину. Інакше кажучи, певна мета вимагає для себе відповідних засобів і способів і тут немає ніякого насильства. Не випадково у філософії існує уявлення про свободу як усвідомлену необхідність.

Отже, хотіти, прагнути чогось і відчувати, усвідомлювати свій обов'язок – дві великі психологічні

різниці, а отже для отримання того чи того ефекту, слід застосовувати різні соціально-психологічні механізми впливу: у першому випадку – переконування, у другому – висунення вимог, або вимогання.

Ведучи мову про визначення, вибір чи створення нових засобів націєтворення, ми час від часу згадували про способи і шляхи здійснення цього процесу. Поясненням тому можна вважати близькість цих понять. Не виключено, що при широкому розумінні поняття "засіб", воно може в себе включати уявлення про спосіб і шлях, що не можливо зробити навпаки, оскільки саме засіб може використовуватися у різний спосіб. Водночас варто підкреслити відносну самостійність цих понять, а отже, можливість доповнювати одне одне.

Для конкретизації цих думок звернемося до унікального досвіду становлення націй в Латинській Америці, згаданий і проаналізований в монографії сучасного українського філософа Гнатенка П.І., присвяченій дослідженню національної ідентичності [10]. Ідеться про те, що звільнившись від колоніального ярма, народи країн Латинської Америки постали перед проблемою визначення своєї національної ідентичності, на становлення якої суттєво вплинули іспанські і португальські носії західноєвропейської культури. Тому, щоб дістатися статусу і досягти рівня нації, місцева, зокрема, філософська еліта запропонувала в якості *засобу* розв'язання зазначеної проблеми щось подібне до принципу чи механізму абсолютного заперечення сущого (на відміну від діалектичного заперечення заперечення). Застосування цього засобу передбачалося у *спосіб* абсолютного заперечення історії життя свого народу як самобутнього, ні на кого не схожого національного утворення.

Аналізуючи відповідні теорії П.І. Гнатенко робить наступний висновок: "Сутність буття латиноамериканців і специфічний характер діалектики нібито виявляється в

тому, що мешканці Латинської Америки живуть лише теперішнім, не використовуючи історичного досвіду минулого, не спираючись на нього, ігноруючи традиції, які склалися в минулому... Мова йде про заперечення свого минулого, власної історії як чогось чужинного, неавтентичного природі американської людини" [Там само, с. 175-176]. Тут, схоже, *спосіб* розв'язання суперечності, пов'язаної з визначенням своєї національної ідентичності, перетворюється в своєрідний *шлях* націєтворення, яким нібито повинні прямувати народи Латинської Америки. До речі відомий латиноамериканський філософ Л. Сеа оцінює як "безуспішну спробу повного перекреслювання минулого, наче його ніколи не існувало, повного його забуття" [11, с. 175].

На завершення торкнемося проблеми формування у молодого покоління здатності до психологічно адекватного вибору засобів націєтворчої діяльності. Так, оскільки, за логікою, спонукальні сили – потреби, мотиви, цілі – визначають змістові межі вибору чи виробництва засобів, способів, шляхів їх досягнення, важливо в роботі з людьми, а особливо з людьми молодими, намагатися, по-перше, досягати максимально можливого рівня розуміння ними сутності поняття нації, значущості її становлення для окремих громадян, їх груп і народу в цілому; по-друге – формувати в них здатність підпорядковувати засоби меті, критично і водночас конструктивно оцінювати запропоновані ініціатором взаємодії аргументи щодо необхідності, а не просто бажаності такого підпорядкування; по-третє – допомогти оволодіти соціально-психологічним механізмом вимоги з огляду на перспективу його застосування у взаємодії з іншими суб'єктами процесу націєтворення.

Висновки. Здійснений нами аналіз наукових джерел дозволяє зробити висновок про те, що спеціальному соціально-психологічному дослідженню інструментального

аспекту процесу націєтворення досі не приділялося належної уваги.

Якщо націєтворення розглядати як процес і результат самоорганізації та еволюції народу як складної етно-культурної, політико-психологічної і соціально-психологічної системи, то питання засобів виглядає дещо некоректним взагалі чи, принаймні, до тих пір, поки синергетичний підхід не визначить місце і роль індивідів та їх груп саме як суб'єктів, а не просто учасників чи спостерігачів. Адже вибір засобів, як і визначення цілей чи прийняття рішень, є структурно-функціональними одиницями діяльності, а остання не можлива поза відповідною формою активності людини і людської спільноти. Діяльність завжди передбачає діяча. Проте, якщо визнати факт існування суб'єктного і об'єктного форматів націєтворення, то виникає проблема їх узгодження, що вимагає спеціальної уваги дослідників.

Саме з ініціативною науковою (розробка проекту націєтворення, формулювання національної ідеї тощо), просвітницькою, організаційною, мобілізаційною та іншою активністю еліт пов'язується уявлення про суб'єктний інструментальний формат націєтворчого процесу. Тобто еліта розглядається як своєрідний засіб націєтворення в руках суспільства як групового суб'єкта. Водночас звертається увага на те, що в умовах сучасного соціально-політичного життя спостерігаються непоодинокі приклади того, як еліти намагаються використовувати свій народ, його націєтворчі інтенції і потенції як засіб у боротьбі за владу, гроші і славу.

Оскільки процес націєтворення може переслідувати різні цілі: первинне формування нації, національне відродження, подальшу розбудову нації, чи її перебудову, відповідним чином повинно вирішуватися питання щодо засобів та способів їх досягнення. Різний інструментарій застосовується в залежності від того, чи є цей процес захисною реакцією спільноти на ті або інші загрози, чи він

викликаний прагненням народу до досконалості і розвитку, бажанням утвердитися та реалізуватися в своїй унікальності (М. Вебер), відбутися як нація тощо. Різні за змістом і формою засоби націєтворення слід застосовувати у виховній, агітаційній, пропагандистській роботі з різними категоріями населення. Специфічна соціально-психологічна небезпека процедури вибору засобів націєтворення полягає у можливості сповзання на диспозицію типу "мета виправдовує засоби" замість того, щоб підпорядкування їх вибір меті діяльності.

Проведене дослідження підтверджує наукову евристичність суб'єктно-вчинкової концептуалізації соціально-психологічних уявлень про мотивацію націєтворення, його цілі, про засоби, що дозволяють їх досягати, а також про сутнісний критерій оцінки рівня готовності громадян до участі у процесі націєтворення.

Література

1. *Татенко В.О.* До проблеми мотивації націєтворення: соціально-психологічний аспект / В. Татенко // Психологічні науки: проблеми і здобутки : [зб. статей]. – Вип. 11. – 2018. – С. 153 – 175.
2. *Касьянов Г.В.* Теорії нації та націоналізму: Монографія / Г.В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
3. *Нидерхаузер Э.* Роль национальной культуры в становлении нации / Э. Нидерхаузер // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторический и историко-культурный аспекты. – М. : Наука, 1981. – С. 247-250.
4. *Колодій А.* Нація як суб'єкт політики / Антоніна Колодій. – Львів : Кальварія, 1997. – 55 с. – (рукопис).
5. *Андерсон Б.* Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон ; пер. с англ. В. Николаева. – М. : Канон-пресс ; Ц. : Кучково поле, 2001. – 288 с.

6. *Seton-Watson H.* Nations and States. A Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism / H. Seton-Watson. – Boulder (Colo.), 1977. – 213 с.
7. *Колодій А.* Проблеми націй і націоналізму в сучасній західній науковій літературі / Антоніна Колодій // Народознавчі зошити. – 2002. – №2. – С. 199 – 211.
8. *Beetham D.* Max Weber and the Theory of Modern Politics / D. Beetham. – London, 1974.
9. *Колодій А.* Міжрегіональні поділи в Україні і деякі принципи публічного врядування / Антоніна Колодій // Будуємо нову Україну : зб. конф. (26-27 листопада 2014 р., м. Київ) / упоряд. Ярошенко Т.О. ; Українське Фулбурайтівське коло. – К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2015. – 407 с.
10. *Гнатенко П.И.* Национальная идентичность : монографія / П.И. Гнатенко. – Винница: ТОВ “Нилан-ЛТД”, 2018. – 240 с.
11. *Sea L.* Философия американской истории. Судьбы Латинской Америки / Л. Сea. – М. : Прогресс, 1984. – 342 с.

Reference

1. Tatenko, V.O. (2018) *Do problemy motyvaciji nacijetvorennya: socialno-psyholohichnyj aspekt* [To the problem of the motivation of nation-building: the social and psychological aspect] *Psyholohichni nauky: problemy i zdobutky* [Psychological Sciences: Problems and Achievements], 11, 153 – 175 (ukr).
2. Kas'janov, H.V. (1999) *Teoriyi natsiyi ta natsionalizmu* [Theories of the nation and nationalism]. Kyiv: Lybid' Publ.
3. Niderkhauzer, E. (1981) *Rol' natsional'noy kul'tury v stanovlenii natsii* [The role of national culture in the formation of the nation]. In *Formirovaniye natsiy v Tsentral'noy i Yugo-Vostochnoy Yevrope. Istoricheskiy i istoriko-kul'turnyy aspekty* [Formation of nations in Central and Southeast Europe. Historical, historical and cultural aspects] (pp. 247 – 250). Moscow: Nauka Publ. (in Russian).

4. Kolodiy, A. (1997) *Natsiya yak sub'yekt polityky* [Nation as a subject of politics]. L'viv: Kal'variya Publ. (ukr, manuscript).
5. Anderson, B. (2001) *Voobrazhayemyye soobshchestva. Razmyshleniya ob istokakh i rasprostranenii natsionalizma* [Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism]. Moscow: Canon-Press Publ. (in Russian).
6. Seton-Watson, H. (1977) *Nations and States. A Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. Boulder, Colo.: Westview Press.
7. Kolodiy, A. (2002) *Problemy natsiy i natsionalizmu v suchasniy zakhidniy naukoviy literature* [The Problems of the Nation and Nationalism in Modern Western Scientific Literature]. *Narodoznavchi zoshyty* [Ethnology notes], 2, 199 – 211 (ukr).
8. Beetham, D. (1974) *Max Weber and the Theory of Modern Politics*. London: Published by Allen & Unwin.
9. Kolodiy, A. (2015) [Interregional Divisions in Ukraine and Some Principles of Public Governance]. In T.O. Jaroshenko (compiler), *Buduyemo novu Ukrayinu* [We are building a new Ukraine] (pp. 407). Kyiv: Publishing House “Kyiv-Mohyla Academy” (ukr).
10. Gnatenko, P.I. (2018) *Natsional'naya identichnost'* [National identity]. Vinnitsa: Nilan-LTD Publ. (in Russian).
11. Sea, L. (1984) *Filosofiya amerikanskoj istorii. Sud'by Latinskoy Ameriki* [Philosophy of American History. Latin America's Fate]. Moscow: Progress. (in Russian).